

CRNOGORSKI LOZNI SORTIMENT DO 1941. GODINE

Svetozar Savić

In this text, the author brings a short history of the development of grapevine varieties on the territory of Montenegro and states that in the Budva Statute there is a record of Kratoshia and in the area of Boka several other varieties were identified: Malvasia, Moscato bianco, Trebbiano and Marzemino (Berzamino). Jacques Luis Claude Vialla de Sommières (1810) noted that there were no less than 42 wine varieties in Crmnica. Petar Plamenac (1909) described varieties in Montenegro which are completely unknown today. In the interwar period, Bulić described 75 varieties on the Montenegrin coast. In areas where the influence of Islam was more noticable (Mrkojevići), table varieties dominated.

Nekada su za nazive sorti, koje su gajene u u Crnoj Gori, često korišćeni samo apelativi – crvena, crna ili bijela – iza kojih su se krile različite sorte. Jedan broj homonima skriva u sebi, takođe, različite sorte. Pojedine lozne sorte povremno se prepoznaju i kroz narodno sjećanje. Tako je na prostoru Bjelopavlića i šire u pomenu ostala – *Ivanbegova loza* – iz perioda vladavine Ivana Crnojevića (XV vijek). Kad je u pitanju ova i druge *sorte* javljaju se tri nedoumice: areal rasprostranjenosti (Da li je *Ivanbegova loza* iz Bjelopavlića ili Doljana, ili zahvata i oblasti Pipera i Kuča? Postoje veoma stari čokoti na tom području.), egzaktni podaci o kojoj je lozi riječ i način nastanka ili introdukcije.

Do kraja XIX i početkom XX vijeka raznovrsnost loznog sortimenta u Crnoj Gori je evidentna. U međuratnom periodu intenzivira se gajenje stonih sorti i američkih loznih vrsti otpornih na kriptogamska oboljenja. Sortna raznolikost, međutim, u crnogorskoj vinogradarskoj zoni biva postepeno reducirana na sortimentske vinograde, koje eufemistički nazivamo – sortnim kolekcijama – dok *in vivo* sve više dominira introdukovani lozni soriment.

Lozni sortiment do Prvog svjetskog rata

Postojeće pretpostavke o crnogorskom sortimentu može da, dodatno, razriješi i dokumentacija sačuvana u arhivima, posebno grada Kotora, Budve i, dijelom, Dubrovnika. U ovim gradovima odvijala se viševjekovna prodaja poljoprivrednih i stočarskih proizvoda sa crnogorskog tla.

Tako u Budvanskom statutu postoji i termin – *cratosia*¹. Pojedini autori upućuju da je to sorta², a drugi da je to naziv za način uzgoja vinove loze, koje je kasnije preinačen u naziv sorte³. Iz istog perioda pa do XX vijeka od imena sorti navodi se najčešće – malavazija i muškaćela (*moscatelli et alie vites*) – koje su gajene na teritoriji Dubrovnika i Boke. Pominje se i trebijanska loza (*vinea Trebiana, Trebiana, Tribiana*)⁴. Sortnu

¹ *Srednjovjekovni statut Budve*, Istorijski arhiv, 1988, 144. CCLXI Oridinemo, che qualunque nostro cittadino desse vigna cratosia a lavorar a mezzo, che colui, che la torra, sia tenuto per mezzo il mese di marzo d'ararla et scavarla, et per mezzo il mese di Maggio sia tenuto zapparla in fra le vide et scanpanar, et arar et di ligar sia tenuto per tutto maggio (...)

² <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/150101/crna-gora-je-postojbina-33-unikatne-sortne-loze> (Preuzeto 22. 4. 2018, 9: 40)

³ Savić, S. (2018): „Zinfandel, primitivo, crljenak, kratošija ili kalmet“, *Matica*, 76, 571–588.

⁴ Blagojević, M. (1973): *Zemljoradnja u srednjovjekovnoj Srbiji*, Istorijski institut, 142.

raznolikost u Crnoj Gori potvrđuje Somijer (1810), ističući da su mu domaćini naveli da u Crmnici ima „ne manje od 42 vinske sorte od kojih se dobija izvanredno vino. Posebno je lijepo i krupno grožđe iz Crmničke nahije“⁵. Takođe Somijer potvrđuje da su u Crmnici (Građani i Brčeli) proizvodili i jednu vrstu vina – malvazija (eng. *Malmsey wine*) – ne lošijeg kvaliteta od onog u Brlima ili Dubrovniku⁶.

Tadašnji crnogorski sortiment permanentno je uvećavan introdukcijom stranih sorti vinove loze posebno na primorju. Godine 1821. u Budvi je pokušana sadnja sa sortama introdukovanim iz Grčke (Patras)⁷. *Grlica* još navodi (1835) da je u Boki čuveno tivatsko vino – Marcemin – koje kvalitetom nadmašuje španska i francuska vina. Ovo vino nije izvoženo iz Boke, već se čuvalo za domaću upotrebu⁸. Nedoumica, da li je riječ o sorti ili nazivu za vino, *Grlica* nekolicke godine razrješava ističući da su bokeljski proizvođači u svojim vinogradima u Tivtu gajili jednu posebnu sortu vinove loze iz Grčke, koja je davala posebno vino „Marzamin“⁹. Ove podatke koristi i Luković, koji potvrđuje da su Bokelji u svojim vinogradima u Tivtu gajili „marzamin“¹⁰. I Francesco Petter, autor

⁵ Vialla de Sommieres (1820): *Travels in Montenegro*, London, 76. (...) and the vine, of which they reckon no fewer than forty-two different kinds, affords exceedingly good wine (...) The grapes of Czerniska-nahia are peculiarly beautiful and rich.

⁶ Vialla de Sommieres (1820): *Travels in Montenegro*, London, 93.

⁷ Peričić, Š. (1988): „Prilog poznavanju ekonomskih prilika Boke Kotorske u XIX stoljeću“, *Boka, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti*, 20, 223

⁸ *Grlica*, kalendar crnogorski, Cetinje, 1835, 69–70.

⁹ *Grlica*, kalendar crnogorski, Cetinje, 1838, 69. (...) Marzamin tivatski i druga ukusna vina ni malo ne ustupaju vinima Španjskim i Francuzkima, no kako se iz Boke nikud ne iznosi, tako im i dobrota nije daleko poznata.

¹⁰ Luković, N. (1960): Posljednje razdoblje pomorstva Prčanja (1814–1890), *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, IX, 199.

kompedijuma o Dalmaciji i Crnoj Gori, takođe, (1830) navodi ovo poznato tivatsko vino¹¹. Obad citira *Grlicu* i smatra da je vino Marcamin u Tivtu prvorazredno, dugo je držalo primat u Boki, ali kako ga ne izvoze, manje je poznato (1838). Pored njega je i vino Muškat bilo na dobrom glasu (1850)¹².

Zloković, međutim, ističe da su vina Berzamin i Moškadet izvožena u u Mletke. On tvrdi da je venecijanski dužd pio bokeljskog Berzamina¹³. O porijeklu sorte marzamin, i kako je dospjela na crnogorsko primorje, nema pouzdanih podataka¹⁴. Pored marzamina posebno je bila čuvena dubrovačka malvazija i vino spravljeno od nje¹⁵. Ono je još u XVI vijeku bila najcjenjenije vino¹⁶.

Vuk S. Karadžić pominje sortu bratkovinu kao – „nekako bijelo grožđe“ u Risnu¹⁷, zatim plavku (Boka)¹⁸ i kadarum u Crnoj Gori¹⁹. Nešto kasnije (1891) Jergović ističe da se u Crnoj

¹¹ Francesco, P. (1834): *Compendio geografico della Dalmazia con un' appendice sul Montenegro*, Zara, 197 (...) Qui si raccoglie un' eccellente qualità di vino, detto *marzamino* di Teodò.

¹² Obad, S. (2009): „Boka Kotorska za neoapsolutizma“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol 41, No 3, 815.

¹³ Zloković, M. (1971): *Godišnjak pomorskog muzeja*, knj. 19, 138.

¹⁴ <https://en.wikipedia.org/wiki/Marzemino> (Preuzeto 14. I 2020. 11:00). Italijani smatraju da je porijeklom iz područja južno od Trentina. Nekad je nazivaju i Balsamina nera. Ima rođačke veze sa bijelim marzaminom u Venetu (Italija). Sinonimi su mu: Barzemin, Marsemina, Marzamino, Marzemino Padovano.

¹⁵ *Grlica*, kalendar crnogorski, 1839, 43.

¹⁶ Vinaver, V. (1970): *Pregled istorije novca u jugoslovenskim zemljama (XVI–XVIII vek)*, Istorijski institut, Beograd, 232. Jedno vijedro (1546–1548) u Dubrovniku stajalo je 24 dinara (nešto više od 1 dinara po litru), a 1640–1699. ne manje od 96 dinara (nešto više od 4 dinara po litru). Početkom XVII vijeka ista Malvazija u Beogradu stajala je punih 35 aspri.

¹⁷ Karadžić, S. V. (1852): *Srpski rječnik*, Beč, 40.

¹⁸ *Ibid*, 505.

Gori „pominju kratošija, vranac i krstač, sijerovina i lisičina i nekoliko bijelih sorti, koje se međusobno razlikuju ali nemaju posebnih naziva. Tu se još srijeću rozaglija i čaus“²⁰.

U posljednjoj deceniji XIX nastupa trend sadnje hibridne loze, koji će sa manjim ili većim oscilacijama trajati narednih sto godina. Godine 1891. u Crnu Goru pristižu i prve informacije po pitanju američke loze (Jacquez, Othelo, Jorkmadeira, Viala). Zbog dobre otpornosti prema plamenjači, koja je već tada nanosila velike štete vinogradima, činjeni su pokušaji da se ova loza uvede u komercijalnu proizvodnju. Takođe do proizvođača su pristizale i informacije da one mogu da posluže u borbi protiv filoksere²¹. Karakteristike vina ovih hibrida, koje se nijesu pokazale najboljim, značajno su usporavale njihovo razmnožavanje²². Međutim, popularisanje američkih direktno rodnih hibrida vršen je i preko *Glasa Crnogorca*. Jedan tekst iz 1891. godine, bez potpisa autora, upućuje čitaoca da su to „takve vrste loze, od kojih se može proizvesti vino, sposobno za uživanje“. Ove su loze jako cijenjene posebno u borbi protiv filoksere, jer se „direktni producenti mogu poslije u jevropsku lozu pretvoriti“ direktnim kalemljenjem²³.

U borbi protiv introdukcije američke loze ističe se Jergović. On (1893–1894) objavljuje nekoliko interesantnih članaka o

¹⁹ Ibid, 258.

²⁰ Rovinski, A. P. (2004): *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom II, Obod, 413.

²¹ *Glas Crnogorca*, XX, 1891, 36, 3. Ima više vrsta američke loze koje zovemo direktnim producentima. To su takve vrste loze, od koji se može proizvesti vino, sposobno za uživanje. Samo se kaže, da su ovakve vrste loze od velike cijene ako se radi o tom, da se filokserom zaraženi vinograd oporavi i opet počne radati groždem i prihod nositi.

²² Ibid, 3. Nema sumnje da ovo svojstvo vrlo škodi raširenju američke loze kao direktnog producenta, jer će malo ko mariti, da dobije takvo vino.

²³ Ibid, 3

vinogradarstvu, među kojima i jedan pod naslovom „Šta će nam američka loza?“, gdje argumentuje nepotrebnost introdukcije američkih vrsta. U borbu protiv američkih sorti uključio se i Dedović. On je tvrdio da neke američke sorte (Herbemont, Clinton, Taulor, Vila, Jackaz, Cunnighan) imaju *neprijatan zadah* i od njih se ne može spravljati vino²⁴.

Baldači (1905) potvrđuje trend uzgoja američke loze, ali u malim razmjerama i za ukras u domovima. Najrasprostranjenija sorta je bila Isabela, uvezena iz Španije²⁵. Međutim, već 1891. na primorju su određene količine vina od direktno rodnih hibrida dobijene i puštene u promet²⁶. Početkom XX vijeka (1900) ovakav trend sadnje *amerikanke* izazvao je polemiku među bokeljskim vinogradarima. Bokelji su smatrali da mogu zaraditi od prodaje vina ne samo od vinskih sorti (plovac, plovka, kratošija), već i od grožđa stonih sorti koje ranije sazrijeva (posebno bijelo rano i pozno²⁷) prije nego u ostalim vinogradarskim oblastima, i na taj način grožđe plasirati na različita tržišta²⁸. „Nažalost“, navodi nepoznati autor u Boki, „mi neimamo dobrog grožđa ni za domaću potrošnju. Na našim se pijacama prodaje divlji kodorun i smrdljiva amerikanka“²⁹.

²⁴ Dedović, M. (1910): *Privreda i vinogradarstvo*, K. C. Državna štamparija, 1910, Cetinje, 43.

²⁵ Baldacci, A. (1905): *Oservazioni preliminari sulla viticoltura montenegrina*, *Bolettino ufficiale del Ministero D'agricoltura, industria e commercio*, Roma, IV, Vol. 5, 149.

²⁶ *Glas Crnogorca*, XX, 1891, 36, 3.

²⁷ *Boka, glasnik za opće interese Bokelja*, Kotor, I, 1908, 37, 2–3.

²⁸ *Ibid*, 2-3. Nije dosta, što bi naše vino moglo imati prođu na svojoj kući, nego mi imamo i druga srestava, da od našijeh vinograda golemu korist vučemo, n.pr. od grožđa. Naše bi grožđe moglo doći na velike pijace prije nego i jedno iz monarhije. Ono bi se prodavalo u Pragu, Beču, Zagrebu i Sarajevu prije nego i jedno drugo, jer prije dozrije. A eto nam parobroda, eto nam željeznice.

²⁹ *Ibid*, 2–3.

Kasnije su (1900) francuski hibridi distribuirani i u unutrašnjosti (Nikšić)³⁰.

U periodu (1893), kad je vršen uvoz i distribucija američkih loza otpornih na filokseru, u rasadnik u Podgorici ukorijenjeno je 20 vrsta *fine jevropske loze* od kojih je uprava dobila 6.000 reznica i posadila u školski vinograd³¹.

Po pitanju sortimenta, Rovinski potvrđuje da se „u Crmnici razlikuje nekoliko vrsta grožđa: prema boji – crno, riđe i bijelo; prema obliku zrna; prema tome da li je više ili manje zbijeno; prema mirisu; itd. Crno grožđe, kome je zrno okruglo, na kratkoj peteljci, zove se *kratošija*. Grozdovi kratošije obično su nabijeni. Ima, pak, jedna vrsta kratošije, kojoj grozdovi nijesu zbijeni, nego zrna poređa, i to se zove *reavica*. Crno grožđe, kome su zrna (jagode) ovalne, zove se *vranac*. Ako su zrna vranca krupnija nego u običnog, takav zove se *krstač*. Riđe (svijetlocrveno) grožđe u koga su zrna (jagode) okrugla, zove se *sjerovina*, ako li je zrno sitnije, a ovalne forme, zove se *lisičina* ili *lisica*. Bijelo grožđe naziva se samo jednim imenom – *bijelo grožđe*, premda ima i bijelog kome su jagode malo krupnije ili sitnije, a tako isto više bijelo ili nažuto. Samo ima malo loze bijele kojijema grožđe ima jaki miris i zove se *muškačelica* ili *muškat*. Ove loze je vrlo malo u Crmnici“³². U daljem tekstu autor opisuje čauš i razakliju³².

³⁰ *Onogošt* II, 1900, 15, 3–4. Po Visokom nalogu Uzvišenog ni Gospodara (...), dobavljene su i loze najbolje francuske vrste, pri kojoj ne može lako prijenjati nikakva bolest. Takva je vrsta izdata i ovoj nahiji.

³¹ Nažalost nijesu sačuvana imena ovih sorti. (Pogledati: *Prvi godišnji izvještaj o Knjaževskoj crnogorskoj zemljodjelskoj školi u Podgorici za školsku godinu 1893*, Cetinje 1893, 51–52)

³² Smatra se da je ovaj opis Rovinski prenio iz *Glasa Crnogorca* iz 1891 ili *Grlice*, Cetinje, 1891. godine, a autor teksta bio je M. Plamenac. Pogledati: Rovinski, A. P. (2004): *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom II, 413. Čauš je donesen iz Carigrada, krupnih ovalnih zrna, naročito nježno i slatko grožđe.

I u Kućima je bila slična klasifikacija sorti. Postojale su: bijele, crne, ružice, čubrica, čilek (amerikanka) i razakije „kojih imade više rodova“³³. U Ulcinju se 1902. u loznom sortimentu pominje i *zadrimka*³⁴. Zanimljivo je da u Ulcinju Baldači (1905) ističe da postoji veliki broj veoma starih sorti (Baldači tvrdi antičkih)³⁵. Među njima on prepoznaje nekoliko: Malvasia, Aleatico, Moscato i grožđe Galletta. Kad je u pitanju stoni sortiment, Baldači tvrdi da njega ima jako malo. Preovladavalo je crno grožđe; zatim bijelo, jako je malo sorti sa crvenim grožđem³⁶.

Kratošija je kao sorta uvedena u kulturu prije vranca i dominirala je u Crnoj Gori u starim nekalemljenim zasadima do prve polovine XX vijeka, kada počinje polako da je potiskuje sorta vranac³⁷. Ove sorte su se širile u najbližem okruženju Crne

Rozaglija sazrijeva poznije nego druge sorte. Cvijeta je rideg, crnog ili bijelog. Razaglija je ovalnih bobica, tvrde opne. Ova sorta se koristi samo za jelo, a ne obrezuje se kao ostale sorte već raste kao odrina ili podrevina.

³³ Dučić, S. (1931): *Život i običaji plemena Kuća*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 56

³⁴ *Glas Crnogorca*, XXXI, 1902, 24, 3. (...) Mnoge vrste loze nijesu se „ogruvale“ kako treba, osobito „zadrimka“ loza već je ostalo „rehavo“ opada.

³⁵ Baldacci, A. (1905): *Oservazioni preliminari sulla viticoltura montenegrina*, *Bolettino ufficiale del Ministero D'agricoltura, industria e commercio*, Roma, IV, Vol. 5, 149. Dakako, radi se o antičkim vrstama, budući da skoro sve pripadaju vrstama iz Grčke ili venecijanskim vinogradima, koje su sačuvane sve do danas, i zato ne predstavljaju mnogo čistu vrstu, kao one iz zemalja naprednih u vinogradarstvu; međutim, može se reći da su dobrog kvaliteta i dobre za proizvodnju.

³⁶ *Ibid*, 155. Grozdovi, kako crni, tako bijeli nemaju previše veliki broj bobica, i to je dobro jer na taj način sazrijevanje ide na pravilniji način, biljka mora hraniti manji broj bobica, i takođe zato što veliki broj bobica ne može da primi veliku količinu svjetlosti i toplote.

³⁷ U literaturi često nailazimo na ovu konstataciju, međutim, taj podatak nije najprecizniji, jer danas znamo da to nije samo sorta kratošija, već veliki

Gore gdje su za to postojali povoljni klimatski i zemljišni uslovi. Bulićevi podaci³⁸ ukazuju da se u Dalmaciji sorta kratošija može naći pod sinonimima: gratošija, grakošija, kratkošija, dok su u Crnoj Gori sinonimi bili: bikača, čestozglavica, dugošija, crna vinogradarska, crna gorska, srednji vranac, vrančić, velji vran, vrančina, crni krstač, vranjkrstan, ljutica. Danas znamo da je riječ o različitim sortama. Za sortu vranac sinonimi su: vranac crni, vranac prhljavac, vranac crnogorski koji se koriste u Dalmaciji; dok sinonime vranac krstač, crmnička loza nalazimo u Crnoj Gori. Za sortu krstač sinonimi su bijela loza, bioka, bijela krsta, krstača bijela, bijela vinogradarska, dok se sorta muškaćela u Crnoj Gori nalazi pod sinonimima: muškat ili muškaćelica, a u Dalmaciji ima više sinonima: čimovica, moškut, muškat mali, muškatel, muškatela, muškatelj, muškatiya, muškatina i šmrkavac. Ni za jednu od ovih sorti ne postoje pouzdani podaci kada su uvedene u kulturu i odakle potiču. Jedino se za sorte čauš i razakliju zna da potiču iz Male Azije³⁹.

U jednom izvještaju o kvalitetu roda iz 1908. navedene su francuske sorte: Dirifu i Pino romanu, kao i rajnski rizling, zatim kaberne fran i kaberne sovinjon, sa merloom i verdoom. Takođe navedene su i sorte sovinjon i semijon⁴⁰. Nažalost nije navedeno područje gdje su gajene u Crnoj Gori. Najvjerojatnije je to bio državni rasadnik u Podgorici, gdje su uzgajane i američke vrste. Odakle ove visokokvalitetne francuske sorte u Crnoj Gori? One su introdukovane nakon inicijative agronoma Petra Plamenca koji je 1897/1898. boravio u Monpeljeu i u svom pismu knjazu Nikoli,

broj drugih sorti kojima je sorta kratošija jedan od roditelja. Procjena o dominaciji kratošije je uslovljena velikom sličnošću klonova koji su smatrani kratošijinim. (*Prim. aut*)

³⁸ Bulić, S. (1949): *Dalmatinska ampelografija*, Poljoprivredni nakladni zavod, Zagreb, Jugoslavija, 29–233.

³⁹ Zirojević, D. (1974): *Poznavanje sorata vinove loze I*, Nolit, 391.

⁴⁰ *Cetinjski vjesnik*, II, 1909, 23, 4. Privreda.

pored uvoza američke podloge otporne na filokseru, predložio uvoz nekoliko francuskih sorti⁴¹. Ovaj predlog knjaz je odobrio⁴². Iste godine (1898) u drugom pismu knjazu Nikoli, Plamenac javlja da pored američkih loza francuske sorte treba „najprije oprobati da se vidi bili mogle uspijevati kod nas“, posebno u klimatskim povoljnim vinogorjima⁴³.

I Vukić (1910) potvrđuje da su krajem XX vijeka nabavljene bolje lozne sorte, da se primjenjuje „kropljenje, a rijetko da se kaleme na amerikanskoj podlozi“. Kratošija i vranac i osobito „crne vrste loze koje daju sasvim dobru boju vinu“ su dobro zastupljene u Crmnici⁴⁴.

Takođe, postoje opisi pojedinih sorti, uglavnom gajenih u Crmnici, koje je pripremio Petar Plamenac. Opisi su objavljeni u sedmotomnom djelu Viale i Vermorela – *Ampelografija*. Pored: *Vranatz-krstatch*⁴⁵, *Kratoschija*⁴⁶, *Krstatscha bijela*⁴⁷,

⁴¹ DACT MUD f. 104, br. 89-3c. 1898. (...) Mislim da bi bilo dobro kad bi se u isto vrijeme s amerikanskom lozom poslalo nekoliko vrsta dobrih francuskih loza.

⁴² DACT MUD f. 104, br. 131-2. 1898. (...) da javite Petru Plamencu da izabere loze i da šilje.

⁴³ DACT MUD f. 110, 1898. br. 987-1a. (...) mislim da bi bile dobre, pošto će biti klima Barska, Crnička, Zecka i Bjelopavlicka s malom razlikom slične klimi Južno-francuskoj.

⁴⁴ Vukić, K. A. (1910): *Savremene slike iz naše privrede*, Cetinje, 14–16.

⁴⁵ Viala, P. And Vermorel, V. *Traité Général de Viticulture, Ampélographie*, Masson et Cie, Paris, France, 1909; Vol. VII. pp. 353. (...) Cepage du Montenegro, producteur faible mais a bon vin; c'est aussi un bon raisin de table; feuilles grandes, quinquelobees, glabres sur les deux faces; grappes grosses, longues; grains gros, subspheriques, fermes, d'un noir mat fonce. – P. P.

⁴⁶ Ibid, 199. (...) Cepage a production de vin rouge le plus estime danas le Montenegro; feuille quinquelobees, glabres sur les deux faces; grappes moyenne, cylindrique, grains moyens, spheriques, a peau mince, d'un rouge noiratre. – P. P.

⁴⁷ Ibid, 200. (...) Cepage a production de vin rouge le plus estime danas le

navedena je i sjerovina i zadrinka. Takođe su opisane i sorte danas potpuno nepoznate u Crnoj Gori: belta, djedovica, retkočlana, ružica, čestočlana, voluina i demaria. Na kraju svakog opisa stoje inicijali P. P.⁴⁸

Detaljniji ampelografski izvještaj o važnijim domaćim sortama daje i Milisav Dedović (1910). U tom izvještaju evidentirane su sljedeće sorte gajene u Crnoj Gori: skadarka (sinonimi: četereška, mekiš, u župi je zovu mekinja), kameničarka (sinonimi: hrskavac, prokuca), začinak, smederevka i slankamenka, bijela sorta koja daje dosta, ali slabijeg vina⁴⁹.

U Boki trend zasnivanja vinograda sa stonim sortama (1900–1914) potenciran je preko domaćih glasila. Autori, entuzijasti (pseudonim *Vinogradar*), smatrali su da je dovoljna izvrsna klima, i ne samo vino, već i stono grožđe može da ima izvrsnurodu u Pragu, Beču, Sarajevu i Zagrebu. Posebno pitome, rane pozne bijele sorte bile bi konkurentne i od najveće koristi⁵⁰. I zaista, u istom periodu prodaja stonog grožđa bila je uzela maha, posebno kod trgovaca u Boki. Državni ekonomi bili su zaduženi da predlože koje sorte treba koristiti u ovu svrhu. Od stranih sorti preporučivali su – šasle (ranke) – koje su brojali kao ljekovite i „odgovaraju svim zahtjevima koji se traže za astal“⁵¹, a sorte Medri trolinger, Blek-hamburg, Meransko-ličilišno dobro podnose transport. Za one koji se bave trgovinom preporučivane su za uzgoj: bijela tamnjanika, muškaćela, modri portugizac i zeleni silvanac⁵².

Montenegro; feuille quinquelobees, glabres sur les deux faces; grappes moyenne, cylindrique, grains moyens, spheriques, a peau mince, d'un rouge noiratre. – P. P.

⁴⁸ Petar Plamenac (*Prim. aut.*)

⁴⁹ *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 42, 2. Vinogradarstvo.

⁵⁰ *Boka*, I, 1908, 37, 3.

⁵¹ *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 70.

⁵² *Ibid*, 70.

I Cvijić (1913), takođe, opisuje nekoliko sorti evidentiranih u Crnoj Gori. Najzastupljenije su: kratošija, surac, plavka, kada-run, kalavrija, muškatio, ruža, bioka, krivalja⁵³. Jovićević klasifikuje (1918) crnogorske sorte na četiri vrste: crna, bijela, sjeriva loza i razaklija. On dalje daje opis ovih sorti⁵⁴. Prema opisu sorti očigledno je da se radi o više različitih, posebno kada su u pitanju crne i bijele sorte. Što se tiče *sijere* loze nemoguće je utvrditi da li se radi o lozi koju još nazivaju sjerovina ili sjera loza⁵⁵.

Lozni sortiment između dva svjetska rata

Godine 1935. *Zetski glasnik*, navodi da su u Crnoj Gori „sorte loze različite da se u svakom vinogradarskom području nalaze

⁵³ Cvijić, J. (1913): *Naselja srpskih zemalja*, knjiga IX, SKA, Beograd, 314.

⁵⁴ Jovićević, A. (1918): Narodno gospodarstvo u Crnoj Gori, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavenam XXIII*, Zagreb, 159. Crne loze je najviše i ona se obično sadi u redovima, a ima je i na podrevinama. Zrna od crnog grožđa su obla ili duguljasta, obla su sitnija, a duguljasta su viša. I sjeriva loza se sadi u redovima ili se podiže na podrevine. I bijela loza se sadi u redovima ili se pušta na podrevine; njezina zrna su obla ili duguljasta; obla su sitnija a duguljasta su krupnija. Razaklija se obično podiže na podrevine; njezina su zrna duguljasta i krupna, a po boji su sjeriva, tj. su subjela (ni crna ni bijela) a ima ih i crnijeh. Ovo grožđe najpoznije zrijeva, čak u mrtvu jesen, a nekoje i ranije zdrijeva, ovo se grožđe najbolje može zimi sačuvati od truleža.

⁵⁵ Po boji njene pokožice očigledno je riječ o nekoj sorti sa roze bobicama, što upućuje na – lisicu ili lisičinu. Naravno, ovo je samo pretpostavka. Genetska istraživanja koja su sprovedena početkom XXI vijeka pokazuju da je riječ o nekolicke različite sorte. Po pitanju razaklije jasno je da se radi o istoimenoj sorti. Autor ispravno zaključuje da neke od njih imaju različitu boju bobice (sijeru, crnu). (*Prim. aut*)

posebne sorte grožđa⁵⁶. Iako sklop ove rečenice nije najsjajniji, ipak oslikava značajnu raznolikost loznog sortimenta u Crnoj Gori.

Ako se vratimo desetak godina unazad (1923), u Kraljevini SHS najveća produkcija vina bila je u Hrvatskoj, Dalmaciji, Vojvodini, Srbiji i Slovenačkoj oblasti, a najbolja vina dobijana su u Hercegovini, Dalmaciji i Slovenačkoj. U svim pokrajinama kraljevine od stranih „sorata vinove loze za bijela vina“ dominirale su: rajnski rizling, burgundac bijeli, bijeli traminac, sovinjon, semijon, talijanski rizling, zeleni silvanac, moslovinac, šasla bijela i dr. Za proizvodnju crnih vina dominirale su sorte: crni burgundac, portugizac, kaberne fran, kaberne sovinjon, sen loren, muskat hamburg i dr. Od bijelih domaćih sorti dominirale su: krupna belina, sitna belina, bagrina, plovina, podbel, zelenika, žilavka, krkošija, žuta biserka, slankamenka, dinka, kurtelanka, bogdanuša, kraljevina, lipovina, smederevka, bijeli drenak; a od crnih domaćih najvažnije sorte bile su: skadarka, prokupac, začinak, modra frankinja, crna kavka, blatina, plovka, pašib, ninđuša, osiona, plavac, braničevka, kosovina, vranac⁵⁷.

Jasno je da je glede količine i kvaliteta vina crnogorski sortiment na prostoru tadašnje kraljevine bio nedovoljno poznat. Kao i prije Prvog svjetskog rata u izvještajima oblasnih ekonomista ili poljoprivrednih savjetnika obično su opisivani: vranac, kratošija, lisičina, plavka, zadarka. Vranac i nekoliko sorti (plavac, zadarka), koje su gajene na crnogorskom primorju, dijelom su bile prepoznatljive, ali minorne za tadašnje jugoslovenske okvire. Tadašnja Crna Gora bila je prepoznata jedino po vinogradarskoj oblasti – Crmnici. „Crmnica ima najviše vinograda (1931), pa okolina Podgorice“, zatim okolina

⁵⁶ *Zetski glasnik*, VII, 1935, 15, 3. Poljoprivreda i stočarstvo Zetske banovine.

⁵⁷ *Godišnjak Kraljevina SHS za 1926. godinu*, Beograd, 1926, 178.

Bara i Boka. *Slobodna misao* navodi da su „domaće sorte vrančić, kratošija (obe crne), lisičina (roza)“⁵⁸. Iste godine Tomić (1931), poljoprivredni savjetnik u Zetskoj banovini, ističe da se u vinogradima pretežno gaje crne sorte, pa se najviše i proizvodi običnog crnog stolnog vina (80%), zatim bijelog vina i opola (20%). Od specijalnih vina producira se „črmničko vino“ u srezu barskom⁵⁹. U primorskim srezovima od glavnih sorti gajene su: plavac, plavka, kadarun, grk, bratkovina, rukatac i zlatarica; u neposrednom zaleđu primorja: blatina i žilavka⁶⁰, vranac, kratošija i lisičina. „Stolne sorte, osim malih iznimaka (rozaklija, drenak) uopće se ne gaje“.

Tih godina (1929) ukazivano je i na problem zasnivanja vinograda sa *hibridoameričkom lozom* (otelo, noa, direktor, herbament, žakes)⁶¹, što je evidentirano i na vinogradarskim lokalitetima u Crnoj Gori. Nekolike godine kasnije (1932) Ministarstvo poljoprivrede upućuje raspis Kraljevskim banskim upravama da se krene u akciju kalemljenja i krčenja direktno rodnih hibrida⁶². *Zetski glasnik* navodi podatak od oko 120.000 čokota hibrida u banovini⁶³. Ipak bilo je i opština u kojima

⁵⁸ *Slobodna misao*, X, 1931, 14, 1.

⁵⁹ *Almanah-šematizam Zetske banovine*, I, Državna Štamparija Sarajevo, 1931, 80-81.

⁶⁰ Srezovi bivše mostarske oblasti (*Prim. aut.*)

⁶¹ Savić, M. (1929): *Naša industrija i zanati*, Ministarstva trgovine i industrije, VII deo, Sarajevo, Državna štamparija, 40.

⁶² AJ F 38, f 533, 696, A VI_VI 7 e. Ministarstvo poljoprivrede uputilo je raspis kojim se naređuje Kraljevskim banskim upravama da preko svojih poljoprivrednih odeljenja savetuje vinogradarima da je u njihovom interesu, kako radi održavanja našeg vina na njegovoj potrebnoj visini tako i iz zdravstvenih razloga, da pristupe prekalemljivanju svih čokota loze od neposredno rodnih hibrida, ili da ih postepeno krče i zemenjuju sa boljom lozom.

⁶³ *Zetski glasnik*, VII, 1935, 15, 3. Poljoprivreda i stočarstvo Zetske banovine.

nijesu registrovani hibridi. Takva je bila svetostefanska opština, ali je tamo domaći sortiment (pozne sorte) zauzimao male površine⁶⁴. Međutim, u pojedinim crnogorskim opštinama, kakva je budvanska (1934), u strukturi sortimenta dominirali su tzv. direktni produktori (francuski). Predsjednik opštine Budva u izvještaju Sreskom načelstvu o stanju i prinosima za 1934, konstatuje da je jako teško stanje u vinogradarstvu – „pitoma je loza propala i narod nije u stanju da je obnovi“. Skoro svaka kuća na primorju gaji nekoliko panjeva izabele⁶⁵, ali ona ne predstavlja nikakvu vrijednost, a vino nije imalo prođu na lokalnom tržištu. Znajući vrijednost izabele, proizvođači su njeno grožđe obično prerađivali u rakiju za domaću potrošnju⁶⁶. U Grblju (Prijevor) je i 1940. bilo dominantno tzv. vino – Francuzica. Vino je bilo oporo i bezbojno, međutim, kako nije bilo drugog u ponudi, nemilice je konzumirano. Iste godine vino je prodavana na Jazu zajedno s drugim poljoprivrendim produktima⁶⁷.

Sortiment, međutim, nije bio tako malobrojan, kao što se čini na prvi pogled. Za vrhunska crna vina Ministarstvo poljoprivrede preporučivalo je: crni pino, kaberne sovinjon i kaberne fran, a za bijela: rajnski rizling, italijanski rizling, semijon, bijeli sovinjon, i bijeli pino⁶⁸. Dodatno, za Crnu Goru i poznavanje njenog sortimenta do 1941. godine jako je važan rad ampelografa Stjepana Bulića. On ne samo da zauzima važno mjesto u dalmatinskom i hrvatskom vinogradarstvu, nego je svojim radom dao značajan doprinos i crnogorskoj vinogradarskoj sceni. U periodu Bulićevog djelovanja, crnogorsko primorje je,

⁶⁴ *Glas Boke*, III, 1934, 100, 3.

⁶⁵ Američka vrsta koja je korišćena kao stona sorta, za proizvodnju soka i vina. Zabranjena za sadnju i proizvodnju grožđa i vina. (*Prim. aut*)

⁶⁶ AOB, UOB, f. 117

⁶⁷ *Glas Crnogorca*, I, 1942, 5, 4. Novela.

⁶⁸ *Težak*, LXI, 1934, 7, 467.

uostalom kao i Dalmacija, bilo do 1918. godine u sastavu Austrije, odnosno Austrougarske. Krajem XIX vijeka, pored ostalih poljoprivrednih djelatnosti, vinogradarstvo je u cijeloj Dalmaciji i na crnogorskom primorju uznapredovalo⁶⁹. Nakon pojave žiloždera (fioksera) u Francuskoj (1867) i devastacije velikih vinogradarskih površina, izvoz vina sa tadašnjeg austrijskog područja prema Francuskoj bio je intenziviran. Takav proces, međutim, uslovio je uvećanje površina pod crnim sortama, jer su za francusko, njemačko, belgijsko i druga tržišta bila neophodna jaka alkoholizirana vina koja su služila za kupažiranje⁷⁰. Lozni sortni ampelografski inventar, koji je Bulić načinio u periodu 1900-1930. predstavlja izvanredno svjedočanstvo o tadašnjem sortimentu na području od Sutorine do Spiča. Pošto je autor imao velikih problema sa izdavanjem ovog kapitalnog djela, moglo se lako desiti i da ne bude publikovano, jer su izdavači, tačnije tadašnji državni organi, iz različitih razloga stalno odlagali štampanje ove ampelografije. U međuvremenu veliki broj ovih sorti je nestao⁷¹.

Tokom prikupljanja podataka sa terena Bulić ne samo da je ostvarivao kontakte sa hrvatskim vinogradarima (Boka), već je sa crnogorskim proizvođačima, uglavnom iz Crmnice i Riječke nahije, vršio i razmjenu botaničkih i reproduktivnih organa tadašnjih sorti.

Bulić opisuje vranac kao „sortu sa ženskim i normalnim cvijetom, ali podvrgnut mani, da oprhne, najčešće radi prebujnosti. Istoimenu lozu sade i po primorju Crne Gore, osobito u Crmnici, gdje rađa ponajbolje crnogorsko vino, zvano Crmničko“⁷². U

⁶⁹ Bašić, Ž. (2007): „Život Stjepana Bulića i gospodarstvo Dalmacije u njegovo doba“, *Život i djelo Stjepana Bulića (1865–1937)*, Zagreb, 10.

⁷⁰ Ibid, 11.

⁷¹ Dalmatinska ampelografija objavljena je tek 1949. godine. (*Prim. aut*)

⁷² Bulić, S. (1949): *Dalmatinska ampelografija*, Poljoprivredni nakladni zavod, Zagreb, 223.

ovom slučaju nije riječ o vranacu⁷³, te autor pravilno konstatuje „da se u Crnoj Gori imenom vranac naziva više posve različitih sorti“. Maleš (1987), međutim, ističe da je sorta vranac introdukovana u Dalmaciju pedesetih godina, i to prvo u Konavle, pa u područje Vrgorca⁷⁴. Bulić takođe navodi da se grožđe kratošije, koje mu je dostavljeno iz Virpazara i Drušića, „razlikuje od kratkošije crne koju je za sortimentni vinograd primio iz Budve⁷⁵. Danas iz ovog opisa mogu samo načelno tvrditi da je sorta iz Virpazara bila kratošija, dok se zbog šturog opisa može pretpostaviti da je grožđe iz Drušića bilo sorte vranac. *Zetski glasnik* iz 1935. navodi da je kratošija svuda rasprostranjena⁷⁶. Posljednja istraživanja (2018) po pitanju porijekla kratošije potvrđuju da je ima i u Albaniji⁷⁷.

Takođe, Bulić daje opis sorte koja na osnovu lista i grozda odgovara muškačeli, navodeći njene sinonime (čimovica, moškut, muškat mali, muškatel, muškata, muškatelj, muškatiya, muškatin i šmrkavac). Za sortu žižak (Boka Kotorska) autor navodi sinonim – žižak bijeli⁷⁸.

Iz Bulićevih podataka zabilježio sam 75 sorti, od kojih su jedan broj sigurno sinonimi, ali i homonimi. Neke sorte sa

⁷³ Vranac nema ženski cvijet. Sa ove vremenske distance i samo na osnovu opisa grozda teško je konstatovati o kojoj je sorti riječ. Veliki broj crnih sorti gajene su u okolini Kotora, Budve, Grblja, na Lušnici i u Spiču. (*Prim. aut.*)

⁷⁴ Maleš, P. (1987): *Vinogradarstvo i vina Dalmacije*, 77.

⁷⁵ Bulić, S. (1949): *Dalmatinska ampelografija*, Poljoprivredni nakladni zavod, Zagreb, 224-225. „Primjerak iz Virpazara ima list duboko urezan i naličje golo. Grozd je piramidalan i pun, a zrna jedva jajasta. Primjerak iz Drušića ima naprotiv list slabo urezan, na naličju golo. Grozd je cilindričan a zrna okrugla.“

⁷⁶ *Zetski glasnik*, VII, 1935, 87, 3. Crnogorske sorte loza.

⁷⁷ Savić, S. (2018): „Zinfandel, primitivo, crljenak, kratošija ili kalmet“, *Matica*, 76, 571–588.

⁷⁸ Bulić, S. (1949): *Dalmatinska ampelografija*, Poljoprivredni nakladni zavod, Zagreb, 341.

pridjevom rumena i crna, mogu lako da budu iste sorte. U svakom slučaju, Bulićev rad ukazuje na bogatstvo sortimenta na crnogorskom primorju. U tom periodu najčešće su gajene: razaklija, kratošija, lisica, vranac, plajka ili plavka, muškati i bratkovina bijela, a lokaliteti sa značajnom sortnom raznolikošću bili su: Krtoli, Grbalj i Budva. Sorte lisica i vranac više su gajene u području južno od Budve, pa sve do Spiča, razaklija i kratošija gajene su sa kraja na kraj crnogorskog primorja, muškati ili muskatne sorte, plajka i bratkovina bijela, više su gajene u Boki Kotorskoj.

Nova istraživanja (2016) korišćenjem DNA analiza ukazuju da u Crnoj Gori veliki broj različitih sorti ima u roditeljskom paru: kratošiju, razakliju i lisičinu. Iz spiska koji sam sastavio, na osnovu podataka koje je prikupio Bulić, jasno se vidi da su dominantne i brojne baš ove sorte. One su razmnožavane i u najbližem okruženju Crne Gore, gdje su za to postojali povoljni klimatski i zemljišni uslovi. U narednom tekstu naveden je naziv sorte i lokaliteti (crnogorsko primorje) na kojima se nalazi:

- bećirska loza (b.):⁷⁹ Budva, Buljarica,
- bila bijela (b.): Kameno (Herceg Novi),
- bila krupna bijela (b.): Kameno (Herceg Novi),
- bila sitna bijela (b.): Kameno (Herceg Novi),
- bijoka bijela (b.): Grbalj (sva sela),
- pjengavica (b.): Krtole, Kovač, Herceg Novi (sva sela),
- božica crna (b.):, božovićeva loza bijela (b.): Budva
- božovićeva loza bijela ili uhvata bijela (b.): Glavati, Krimovice, Zagora u Grblju,
- bratkovina bijela(b.): Kovač (Kotor), Tivat; Luštica; Herceg Novi (sva sela), Grbalj (sva sela), Krtole, Luštica
- bratkovina crna: Budva; Buljarica, Kaluđerac (Paštrovići),
- cibib bijeli (b.): Bogdašić, Kovač, Mrčevac (Kotor), Tivat

⁷⁹ (b.) – bijela, (c.) – crna, (r.) – rumena sorta (*Prim. aut.*)

- cojoni di frate bijeli (b.): Prčanj, (moguće da je riječ o sorti krivaji)
- čauš bijeli (b.): Budva; Krimovice, Kubaši, Prijetovoz, Zagora (Grbalj),
- čelek crni: Spič (sva sela),
- čoban-čauč bijeli: Sutomore,
- čupavac crni: Herceg Novi (sva sela),
- dračkinja bijela (b.): Budva (sva sela), Glavati, Višnjovo, Zagora (Grbalj), Kavač, Krtole, Luštica, Tivat; Buljarica, Kaluđerac (Paštrovici),
- drijenka bijeli (b.): Tivat,
- drijenak rumeni (b.): Mrčevac (Kotor),
- elizabeta crna (c.): Buljarica, Kaluđerac (Paštrovici),
- fragola (b.): Spič (sva sela) (moguće da je riječ o sorti izabeli),
- francuska loza crna (c.): Budva, Grbalj (sva sela), Krtole (sva sela), Moidež (Herceg Novi),
- gogolj bijeli: Budva,
- ilinka crna (c.): Kuti, Sasović, Meljine, Savina (Herceg Novi),
- izabela (b.): Grbalj (sva sela),
- japudžak (b.): Budva, Spič (sva sela), Grbalj (sva sela), Buljarica, Kaluđerac (Paštrovici),
- kadarun bijeli (b.): Herceg Novi (sva sela), Grbalj (sva sela),
- kadarun crni (c.): Prčanj (sva sela), Stoliv (sva sela), Tivat (sva sela), Herceg Novi (sva sela),
- kadarun suri crni (c.): Grbalj, Luštica,
- kalavnja (b.): Kuti, Sasović, Meljine, Savina (Herceg Novi),
- kratkošija bijela (b.): Kubaši (Grbalj), Mrčevac, Škaljari (Kotor),
- kratošija ili kratkošija crna (c.): Budva (sva sela), Grbalj (sva sela), Luštica (sva sela), Krtole (sva sela), Kotor (sva sela), Paštrovici (sva sela), Prčanj, Sveti Stefan, Tivat, Herceg Novi,

- krevo bijeli (b.): Spič (sva sela),
- krivalja bijela (b.): Herceg Novi, Budva,
- lisica rumena (r.): Budva, Gradište (Budva), Krimovice (Grbalj), Buljarica, Kaluđerac (Paštrovići),
- lisica pitoma crna (c.): Budva,
- lisica sira crna (c.): Budva,
- lisica sitna crna (c.): Budva,
- lisica rumena (r.): Spič (sva sela),
- malvasija crna (c.): Prčanj (Kotor),
- muškat bijeli (b.): Budva, Grbalj, Prčanj (Kotor), Sasović (Herceg Novi),
- muškat crni (c.): Kutin, Sasović, Meljine, Savina (Herceg Novi), Prčanj,
- muškat ruža (b.): Tivat,
- nepogreb bijeli (b.): Bogdašić (Kotor),
- ovčji repak bijeli (b.): Krimovice (Grbalj),
- pjegavica bijela ili bioka (b.): Krtole (sva sela),
- plajka ili plavka (c.): Mrčevac, Škaljari (Kotor),
- plavka ili plajka bijela (b.): Mrčevo,
- plajka crna (c.): Grbalj; Mišić (Spič), Luštica, Krtole, Kotor, Lastva, Prčanj, Stoliv, Herceg Novi (sva sela),
- prolivača crna (c.): Kavač (Kotor),
- razajlija crna (c.): Glavatičić, Kavač, Krimovice, Kubaši, Lastva, Višnjevo (Grbalj); Herceg Novi (sva sela)
- razaglija bijela (b.): Budva (moguće da je riječ o sorti razajlija rumena),
- razajlija rumena (r.): Budva, Kavač (Kotor), Spič (sva sela),
- ribona bijela (b.): Brca, Đendinovići (Spič),
- rolina crna (c.): Glavati (Kotor),
- rolina rumena (r.): Krtole (sva sela),
- ruža bijela (b.): Grbalj (sva sela), Budva; Kameno (Herceg Novi),
- ruža crna (c.): Budva; Kameno, Sasović (Herceg Novi),

- ružan crni (c.): Krtole (sva sela), Herceg Novi (sva sela),
- sijer crni (c.): Grbalj (sva sela),
- sredičevac crni (c.): Krtole (sva sela),
- Stanka Radova loza crna (c.): Buljarica, Kaluđerac (Paštrovići),
- surac crni (c.): Kameno (Herceg Novi),
- surac rumeni (r.): Herceg Novi (sva sela),
- surica crna (c.): Herceg Novi (sva sela),
- uhvata bijela ili Božovića loza bijela (b.): Budva; Glavati, Krimovice, Zagora (Grbalj),
- uhvata crna (c.): Budva,
- vranac crni (c.): Budva, Kotor, Spič (sva sela), Buljarica, Kaluđerac (Paštrovići),
- vranac crnogorski crni (c.): Budva, Buljarica, Kaluđerac (Paštrovići),
- vranac prhljavac crni (c.): Budva,
- zadrinka crna (c.): Budva; Buljarica (Paštrovići),
- zelenak crni (c.): Krtole (sva sela),
- žitkovina crna (c.): Spič (sva sela),
- žižak bijeli (b.): Kruševica (Herceg Novi),
- žutkovina bijela (b.): Spič (sva sela).

O loznim sortimentskim karakteristikama u Zetskoj banovini pisao je i sreski poljoprivredni referent, Ante Vesijak. On navodi (1936) podatke o sadržaju šećera i kiselina kod najrasprostranjenijih vinskih (kratošija, lisica, plavac mali, plavka, kadarun, japudžak, krstača, bratkovina bijela, rukatac, žilavka) i *astalskih* (rozaklija) sorti. Vesijak upućuje vinogradare na važnost sadržaja *sladora* u širi, te sljedstveno i sadržaja alkohola u vinu. On smatra da je najvažnija sorta koja se gaji na području Zetske banovine – alikant (Alicant Henri Bouschet) čiji su sinonimi dalmatinka i bojadisavka. Vino služi za miješanje sa vinom kadaruna. Iako Vesijak navodi da je

aliant najvažnija sorta u Zetskoj banovini, ta konstatacija se više odnosi na okolinu Dubrovnika (Konavli), i za srezove – Bar, Nikšić i Trebinje⁸⁰. U nikšićkom srezu gajena je i žilavka⁸¹. I sorta armon rasprostranjena je u Trebinjskom srezu, ali vranac daje najbolja vina u Zetskoj banovini, tvrdi Vesijak. On smatra da postoje dvije sorte vranjca (sic!) – vranac i vranac krstaš. Takođe, smatra da vranca ima u susjednoj banovini (Primorska) pod imenom crnac, a da je najviše rasprostranjen u srezovima: barskom, podgoričkom i danilovgradskom⁸². Takođe, kratošija miješana s vrancom daje odlična crna vina. Najviše se gaji u srezu barskom i danilovgradskom⁸³.

Podaci o sadržaju šećera u grožđu pojedinih vinskih sorti na domaćoj podlozi (nekalemljene) na različitim lokalitetima u Zetskoj banovini, koje je prikupio Vesijak (1936)⁸⁴, ukazuju na kvalitet šire crnogorskih sorti (Tab. 1.)

Tab. 1. Lokaliteti, sorte i kvalitet šire

Vinogorje / lokalitet	Sorta	Podloga	Šećer%	Kiselina%	Datum berbe
Kaluđerovac – Vir	lisica	domaća	21,1	4,6	11. 09. 1936.
Brijeg – Kaluđerov – Vir	vranac	domaća	21,0	7,5	11. 09. 1936.
Brijeg – Kaluđerov – Vir	kratošija	domaća	20,0	7,0	11. 09. 1936.
Brijeg – Kaluđerov – Vir	vranac krstaš	domaća	23,6	4,5	11. 09. 1936.

⁸⁰ *Zetski glasnik*, IX, 1937, 28, 3. Vinogradarstvo u Zetskoj banovini.

⁸¹ *Ibid*, 3.

⁸² *Zetski glasnik*, IX, 1937, 21–22, 3.

⁸³ *Zetski glasnik*, IX, 1937, 29, 3. Vinogradarstvo u Zetskoj banovini.

⁸⁴ *Zetski glasnik*, IX, 1937, 21–22, 3.

Limnjani	vranac	domaća	24,6	8,0	23. 09. 1936
Limnjani	lisica	domaća	23,8	7,5	23. 09. 1936
Limnjani	japudžak	domaća	21,3	9,0	23. 09. 1936
Limnjani	alikant	domaća	19,0	8,2	24. 09. 1936
Gluhi Do	vranac	domaća	17,0	7,0	24. 09. 1936.
Gluhi Do	lisica	domaća	24,6	8,0	24. 09. 1936.
Beri Sadovi	vranac	domaća	23,1	7,4	12. 09. 1936.
Beri – Magrine	vranac	domaća	24,6	7,0	12. 09. 1936.
Beri – Magrine	krstač	domaća	21,2	6,0	12. 09. 1936.
Beri – Zavolovići	vranac	domaća	23,2	5,0	12. 09. 1936.
Beri – Zavolovići	ružica	domaća	18,6	5,0	12. 09. 1936.
Doljani	vranac	domaća	19,0	5,1	12. 09. 1936.
Doljani	vranac	domaća	22,3	6,0	12. 09. 1936.
Doljani	krstača	domaća	19,1	4,8	12. 09. 1936.
Zagarač	vranac	domaća	16,1	9,7	12. 09. 1936.
Ostrog	kratošija	domaća	20,1	10,0	14. 09. 1936.
Ostrog	krstaš	domaća	14,0	6,0	14. 09. 1936.
Zagaračka kotlina	vranac	domaća	18,0	7,0	05. 09. 1936.
Zagaračka kotlina	krstaš	domaća	16,0	9,0	01. 09. 1936.
Povije	krstaš	domaća	14,5	10,0	25. 09. 1936.
Nudo	žilavka	domaća	18,3	8,0	25. 09. 1936.
Nudo	alikant	domaća	17,2	9,0	25. 09. 1936.

Ako su podaci makar orijentaciono tačni, iako u samoj tabeli ima grešaka (neslaganje broja sorti i podataka), ova analiza je zanimljiva jer upućuje na kojim lokalitetima su gajene pojedine sorte, datum sazrijevanja grožđa i na kojoj su podlozi uzgajane. Vesijak, takođe, navodi i sortu plavac mali i plavac na podlozi *riparia x rupestris* u Radovićima. Sadržaj šećera u širi iznosio je od 19,5% do 20,4% na dan 23. septembar 1936. godine⁸⁵.

Kaluđerović, agronom i putni nastavnik za vinogradarstvo, navodi (1937) da među crnogorskim sortama (vranac, kratošija, lisičina, razaglija) postoji i sorta – bijela egipćanka – koja se još nije proširila „a to zaslužuje“. Jedino se gaji u Virpazaru, i koja je veoma slična *điritnjini* u Starom Baru⁸⁶.

Stone sorte

Planovi oko uvećavanja površina pod stonim sortama konačno su počeli da se ostvaruju 1931. godine. Odjeljenje za biljnu proizvodnju Ministarstva poljoprivrede, preko kraljevskih banskih uprava, preduzelo je korake da se po svim banovinskim i sreskim, kao i privatnim loznim rasadnicima, koji su bili pod nadzorom ministarstva poljoprivrede, pripreme kalem-grančice, kako bi se od 1932. na proljeće vršilo kalemljenje prvenstveno stonih sorti grožđa. Strategija ministarstva podrazumijevala je da „samo u onim krajevima koji su udaljeni od saobraćajnih centara“ kaleme vinske sorte grožđa i „to samo dobrog kvaliteta“. Od stonih ranih sorti ministarstvo je preporučilo – julski muškati i šasli – od kasnih: smedrevku, muškati hamburg i kraljev drenak⁸⁷ – a od najkasnijih – valandovski ili strumički drenak⁸⁸.

⁸⁵ *Zetski glasnik*, IX, 1937, 23-24, 3 Vinogradarstvo u Zetskoj banovini.

⁸⁶ Čini se da je riječ o vinskoj sorti – čiritkinji. Pogledati: *Zeta*, VI, 1937, 42, 2.

⁸⁷ Sinonim za afus-ali koji je danas gotovo nepoznat (*Prim. aut.*)

⁸⁸ AJ F 38, f 533, 696, A VI_VI 7 j

Po pitanju sortimenta na primorju, u jednom periodu (1930–1935) pojedini poljoprivredni odbori (Kolo srpskih sestara – KSS) izdašno su snabdijevali siromašne seljake Boke. Tako je 17. marta 1934. KSS podijelio 2.000 stonih loznih sorti poljoprivrednicima u okolini Kotora, a dijelom povrtarsko-voćarskoj zadruzi u Grblju. Zanimljiv je spisak sorti koje su razdijeljene: smederevka, rana bijela, Chaselas musque, ruža, muškat aleksandriski, Muscat de Cupre, afus-ali, muskat hamburg, Souverain de Pouillat, rana plemenka, mali plavac, krivaja i Sose de Po. Uz stone lozne sorte dobavljene su i reznice Bogomoljske smokve (Hvarska sušenica)⁸⁹. I naredne godine (22. decembra 1935) poljoprivedni odbor KSS razdijelio je 1.200 kalemova različitih stonih loznih sorti: julski muskat, karmelitanka, tazla bijela muškatna, tazla bijela i crvena i afus ali⁹⁰. U opštini Sveti Stefan od stonih sorti uspješno su gajene: čabski biser, rana bijela plemenka, smederevka i afus ali⁹¹. U područjima gdje je bio izraženiji uticaj islama (Mrkojevići kod Bara) površine pod vinskim sortama bile su male. Religijski uticaj učinio je da dominiraju stone sorte (razaglija, čauš i ćiritkinja)⁹². Grožđe ovih sorti izvoženo je u druge primorske gradove⁹³.

Što se tiče stonih sorti, razaklija (čita se rozačija – što znači slatko grožđe – kako tvrdi Vesijak) je najviše rasprostranjena u srezovima podgoričkom i cetinjskom, a nešto manje u srezu danilovgradskom. Od starih sorti Vesijak navodi: frankental, afus ali, drenak crveni, alfons lavale, šasla fonteblo, muskat aleksandrijski, madlen rojal, šasla muskat, perl imperijal noar,

⁸⁹ *Glas Boke*, II, 1934, 67, 2.

⁹⁰ *Glas Boke*, V, 1936, 158, 6.

⁹¹ *Glas Boke*, III, 1934, 100, 3.

⁹² U *Zetskom glasniku* naveden je i sinonim za razagliju – slatka ružica.

Pogledati: *Zetski glasnik*, VII, 1935, 87, 3. Crnogorske sorte loze.

⁹³ Marković, J. D. (1932): Način i red natapanja zemljišta u Mrkojevićima,

Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu, 7, VII, Beograd, 32.

šasla roz, bela tamjanika, muskat rabski, muskat halapi, madlen anževi, muskatela mirisava, plemenka rana, šasla rojal, muskat kaminada, čabski biser, muskat julski smederevka⁹⁴. Inženjer Jovović (1937) takođe preporučuje gajenje ranih stonih sorti, posebno – čapskog bisera (julski muskat)⁹⁵. Međutim, kako je slabo rađala posljednjih godina vinogradari su počeli da bacaju „anatemu na nju“. Autor opisuje razloge slabe rodnosti i prikazuje njene dobre karakteristike⁹⁶.

I u zasadu Ogledne stanice u Baru (1942) registrujemo gajenje stonih sorti. Naime, održavanje imanja Ogledne stanice tokom rata bilo je jako teško. Stanovništvo je tokom perioda sazrijevanja (jul - septembar) upadalo u vinograd i bralo grožđe. Glede krađe grožđa u noći između 19. i 20. VII 1942. u zasadu Ogledne stanice, u jednom kratkom zapisu vinogradarskog referenta evidentirane su i sorte: *frankental* i *rana šasla*⁹⁷.

⁹⁴ *Zetski glasnik*, IX, 1937, 31-32, 3.

⁹⁵ *Glas Boke*, VI, 1937, 246, 2. Pred jesenju sadnju loze.

⁹⁶ *Ibid*, 2.

⁹⁷ AOBR F ZZSK, 1942, K 2.

Izvori i literatura:

- AJ F 38, f 533, 696, A VI_VI 7 e.
- AJ F 38, f 533, 696, A VI_VI 7 j
- *Almanah-šematizam Zetske banovine*, I, Državna Štamparija Sarajevo, 1931, 80-81.
- AOBD, UOB, f. 117
- AOBR F ZZSK, 1942, K 2.
- Baldacci, A. (1905): Oservazzioni preliminari sulla viticoltura montenegrina, *Bolettino ufficiale del Ministero D'agricoltura, industria e commercio*, Roma, IV, Vol. 5, 149.
- Bašić, Ž. (2007): *Život Stjepana Bulića i gospodarstvo Dalmacije u njegovo doba*, Zagreb, 10.
- Blagojević, M. (1973): *Zemljoradnja u sredjovjekovnoj Srbiji*, Istorijski institut, 142.
- Boka, I, 1908, 37, 2-3.
- Bulić, S. (1949): *Dalmatinska ampelografija*, Poljoprivredni nakladni zavod, Zagreb, 29-233.
- *Cetinjski vjesnik*, II, 1909, 23, 4.
- *Cetinjski vjesnik*, III, 1910, 42, 2.
- Cvijić, J. (1913): *Naselja srpskih zemalja*, knjiga IX, SKA, Beograd, 314.
- DACT MUD f. 104, br. 131-2. 1898
- DACT MUD f. 104, br. 89-3c. 1898.
- DACT MUD f. 110, 1898. br. 987-1a.

Mrkojevićima, *Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu*, 7, VII, Beograd, 32.

- Obad, S. (2009): Boka Kotorska za neoapsolutizma, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol 41, No 3, 815

- Onogošt. II, 1900, 15, 3-4.

- Peričić, Š. (1988): Prilog poznavanju ekonomskih prilika Boke Kotorske u XIX stoljeću, *Boka, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti*, 20, 223.

- Rovinski, A. P. (2004): *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom II, Obod, 413.

- Savić, M. (1929): *Naša industrija i zanati, Ministarstva trgovine i industrije*, VII deo, Sarajevo, Državna štamparija, 40.

- Savić, S. (2018): Zinfandel, primitivo, crljenak, kratošija ili kalmet, *Matica*, 76, 571–588.

- *Slobodna misao*, X, 1931, 14, 1

- *Srednjovjekovni statut Budve*, Istorijski arhiv, 1988, 144. CCLXI

- *Težak*, LXI, 1934, 7, 467.

- Viala, P. And Vermorel, V. *Traité Général de Viticulture, Ampélographie*, Masson et Cie, Paris, France, 1909; Vol. VII. pp. 353.

- Vinaver, V. (1970): *Pregled istorije novca u jugoslovenskim zemljama (XVI-XVIII vek)*, Istorijski institut, Beograd, 232.

- Vukić, K. A. (1910): *Savremene slike iz naše privrede*, Cetinje, 14-16.

- *Zeta*, VI, 1937, 42, 2.

- *Zetski glasnik*, VII, 1935, 87, 3.

- *Zetski glasnik*, IX, 1937, 21-22, 3.

- *Zetski glasnik*, IX, 1937, 23-24, 3

-
- *Zetski glasnik*, IX, 1937, 28, 3.
 - *Zetski glasnik*, IX, 1937, 29, 3.
 - *Zetski glasnik*, IX, 1937, 31-32, 3.
 - *Zetski glasnik*, VII, 1935, 15, 3.
 - *Zetski glasnik*, VII, 1935, 87, 3.
 - Zirojević, D. (1974): *Poznavanje sorata vinove loze I*, Nolit, 391
 - Zloković, M. (1971): *Godišnjak pomorskog muzeja*, knj. 19, 138.